

Айталиева Т.К.

«МАНАС» ЭПОСУНУН ОБРАЗДАРЫНЫН СҮРӨТТӨЛҮҮ ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Айталиева Т.К.

ОСОБЕННОСТИ ОПИСАНИЯ ОБРАЗОВ ЭПОСА «МАНАС»

T.K. Aitalieva

PECULIARITIES OF DESCRIPTION OF «MANAS» EPOS

УДК: 398

«Манас» эпосу кыргыз элинин улуу эпосу. Эпос кандай көлөмдүү болсо, анда катышкан каармандар да өтө көп. Алардын ар биринин образдары эпосто ар түрдүү сүрөттөлгөн. Макалада эпостогу оң жана терс каармандардын образдарына мүнөздөмө берилген.

Негизги сөздөр: образ, гипербола, башкы каарман, кейипкер, тип, оң образ, терс образ, мүнөз.

Эпос «Манас» - великий эпос кыргызского народа. Так как эпос самый объемный эпос в мире, в нем также множество героев. Образ каждого из них по-разному описывается в эпосе. В статье дана характеристика положительных и отрицательных образов эпоса.

Ключевые слова: образ, гипербола, главный герой, персонаж, тип, положительный образ, отрицательный образ, характер.

The epos "Manas" is the great epos of the Kyrgyz people. The epos is the most volume epos in the world, also a great number of heroes in it. The image of each of them is differently described in the epos. The characteristic of positive and negative images of the epos is given in article.

Key words: image, hyperbole, main character, character, type, positive image, negative image, character.

«Манас» эпосу-кыргыз элинин улуу эпосу. Окумуштуулар эпосу кыргыз турмушунун энциклопедиясы катары эсептеле турганын белгилеп, бул чыгармадан кыргыздардын басып өткөн тарыхый жолун, дүйнө таанымын, каада-салтын, үрп-адаттарын, элдик оюндарын, дегеле кыргыз турмушуна мүнөздүү өзгөчөлүктөрдүн баарын билүүгө мүмкүн экендигине токтолушкан. «Манас» эпосу көлөмдүү чыгарма болгондуктан, катышкан каармандары да өтө көп. Эпостун ар бир каарманы жеке адамга гана эмес, көптөгөн адамдарга тиешелүү сапаттарды алып жүрүшөт. «Чыгармадагы көркөм образдарда жалпылоо бар. Образ-конкреттүү, ошону менен бирге жалпыланган адам турмушун сүрөттөйт.» [1] «Турмуштагы жалпы законченемдүү көрүнүштөрдү жеке аркылуу билдирүү типтештирүү болот. Ырас көркөм образ турмуштук окуялардан жаралат, бирок жазуучунун чыгармачылык элегинен өтөт (эстетикалык идеалына жараша). Ошондуктан искусствонун чыгармалары көп учурда чыгарманын предмети болгон турмуштук чындыкка караганда адамга күчтүү таасир этет. Ойдон чыгаруусуз типтештирүү болбойт» [2] – деп адабиятчы С.Бегалиев белгилегендей, эпостогу каармандардын образдары типтештирилип берилет. «Образ (ор.-көрүнүш, туруштурпат) – турмуштун конкреттүү жана жалпыланган жактарынан алынган адамдын искусстводогу эсте-

тикалык мааниге эгедер чыгармачылык көркөм фантазия менен түзүлгөн көрүнүшү. Образдар илим менен искусствону айырмалап турат. Жазуучу өз предметин көркөм образдар аркылуу сүрөттөйт. Ал өзүнүн дүйнөгө болгон көз карашына, эстетикалык идеалына, турмуштук жана чыгармачылык тажрыйбасына ылайык турмуш чындыгына, көрүлбүлгөн кишилерге алымча-кошумчаларын киргизет, натыйжада образдын эстетикалык жана тарбиялык кудурети көрүнөт. Чыгармадагы образдардын аткарган кызматына жана турган ордуна карап, адабият таануу илиминде кейипкер, башкы каарман, экинчи даражадагы каарман, мүнөз, тип деп бир нечеге ажыратылып жүрөт. ... Образдар жазуучунун эстетикалык идеалына туура келер-келбесине карап, шарттуу түрдө оң жана терс образ болуп бөлүнүп жүрөт.» [3] Элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнүн ичинен эпостор төкмө акындар жана манасчылар тарабынан аткарылган. Алар оозеки формада айтылып, оозеки формада өмүрүн улаган. Ошону менен бирге жазма адабиятыбыздын калыптанып, өнүгүшүнө жардамын тийгизген. Акын же манасчылар өздөрүнүн чыгармаларын аткарууда көркөм эстетикалык идеалына жараша образдарды жаратышкан.

«Манас» эпосунун эң негизги каармандары-айкөл Манас, акылман Бакай, батасы журттун байыткан касиеттүү карыя Кошой, ишенимдүү чоролору - Алмамбет, Чубак, Сыргак, акылман аялы Каныкей. Мындан тышкары экинчи даражада турган каармандардын образдары көп кездешет да, алардын образдары түрдүүчө чечмеленген.

«Манас» эпосу чыгыш теги боюнча байыркы чыгармалардын катарына киргендиктен, анын айрым образдарынан түрдүү доордун белгилерин байкоого болот. Манас, Жолойдун образдары өзгөчө гиперболалык ыкмада чагылдырылып берилген.

Манас баатыр чабылып чачылган кыргыз урууларынын башын бириктирип, чет жактан басып кирген жоо-душмандардан ата журттун эркиндигин коргоп, элдин элдигин сактаган акылман, кемеңгер кыргыз каны болгон. Манас баатыр төрөлө электе эле ата-энесинин касиеттүү түш көрүшү, Жакыптын капаланып келип атын байлабай уктап калганында коңшусу Акымбектин баласы Мендибайдын Туучунактын аркасынан барып токойдо бала Манас баштаган кырк бала менен ойногону; Жакыптын, Чыйырдынын, Бакдөөлөттүн көргөн түштөрү; касиеттүү түш үчүн бир аз той кылып коелу десе, Жакып нааразы болуп Бакдөөлөттүн үйүн көздөй

басып бара жатканда кулагына төрөлө элек баласынын добушунун угулганы; Манас боюнда барында Чыйырдынын жолборстун жүрөгүнө талгак болуусу; баатырдын адамдан башкача төрөлүшү; атасынын жылкыларынын ичинен Кула бээнин туушу, кулу-нунун энесинин үстүнөн аркы-терки секирип ойногону (Аккула); ысымды дубана адамдын ыйгарып көздөн кайым болушу; Ошпурда койчу болуп жүргөндө, Кыдыр Илияс, Кырк чилтенге жолугушу; алгачкы эрдиктери; кыргыздарды Алтайдан Ала-Тоого көчүрүп барышы, Алмамбеттин окуясы, Манастын Каныкейге үйлөнүшү, Чоң казат эпизодуру манасчылар тарабынан эң мыкты аткарылып, баатырдын образын ачууда көркөм ыкмалардын кылдат колдонулгандыгын айтпай коюуга болбойт. Манас баатыр-эр жүрөк баатыр, айкөл, кара кылды как жарган калыс, акылман журт башчысы. Эпостогу каармандардын эң көрүнүктүүсү, үчилтиктин бардык бөлүмдөрүндө катышкан караңгыда көз тапкан, капилетте сөз тапкан, салып жүрүп там кылган, сайып жүрүп тал кылган Манастын аталаш тууганы кемеңгер Бакайдын образы манасчылар тарабынан көркөм баяндалган. «Бакай-ак калпак кыргыз элинин жан дүйнөсүнө сиңип кеткен ысым, калк барктаган, бийик көргөн, ыйык көргөн жаркын ат... Илгертен кыргыздын көргөн бакканы Манас болгон эмеспи. Андыктан Бакайдын ысымы Манас баатырдын ысымы менен кошо кичинекейинен ар кимдин кулагына кирип, калайык-калк, караламан көпчүлүк менен бирге жашап калган.» [4] – деп окумуштуу С.Байгазиев белгилейт. Окумуштуунун Манас таануу: Бакай-чыгыштын акылманы, кыргыз калкынын руханий жол башчысы жана улуу патриоту» аттуу эмгегинде Бакайдын образы терең изилдөөгө алынган. Ал эмгекте Бакай тууралуу «...Айкөлгө идеялаш, мүдөөлөш, тилектеш, өзөктөш болуу деген нерсенин-бул чабылып-чачылып, азап-тозок тарткан кыргыз элин кулчулуктан куткаруу үчүн Манасча каруусун казык, башты токмок кылуу, Ата Журт үчүн Манасча жанды курман кылууга даяр болгон берен болуу «калмак, кытай, манжууга качырып найза сунууга» жарамдуу көк жал болуу, Ала-Тоонун азаттыгы, ак калпак калктын мамлекеттүүлүгү үчүн антка-шертке бекем туруу деген кеп экени өзүнөн өзү түшүнүктүү. Эгер мындай чоң жүктү аркалоого жарамсыз болсо, киши тууган да болсо Манастын муңдашы, сырдашы боло албайт» [5] – деп Манас баатырдын кемеңгер кеңешчисинин образына токтолгон. Жердин түбү Желпиништен Манасты издеп келип, жолугуп өмүр бою анын алты айчылык кыйынчылыкты алдын ала билген кеңешчиси, жардамчысы болгон.

Эпостогу каармандардын ичинен эң көрүнүктүүлөрүнүн дагы бири – Алмамбет. Алмамбет кытай элинин өкүлү. Зоболунун Соорондугунун уулу деп берилсе, айрым варианттарда Азизкандын уулу деп берилет. Атасы аны кичинекей кезинде ажыдаардын окуусуна окууга берген. Ал окуу өтө татаал болгон. Алты миң бала окуган болсо, алтоо гана аман калган. Жети миң бала окуса жетөө гана

аман калган. Ал жерден ал согушунун тактикасын, жайчылык өнөрдү өздөштүрүп чыккан. Жайчылык өнөр – бул керек учурда аба ырайын өзүнө ылайыктуу кылып өзгөртүп алууга жөндөмдүүлүк. Эпосто жайчылык өнөрдү билген адам жай таштын жардамы менен душманы чукул келип колго түшүп кала турган болгондо, туман каптатып, кар жаадырып аба ырайында жана башка өзгөрүүлөрдү киргизе алган. Жай таш фетиштик түшүнүк катары Азия элдеринин диний аң-сезиминде кеңири жашай турганы илимий эмгектерде белгиленип жүрөт. [6]

Алмамбеттин кытай элинен кубулуп чыкканынын бирден бир себеби, ал элге адилеттүү башкаруу жүргүзүп, элдин таламын талашкандыгынан болгон. Ал кытайлардагы кандын элди аралап кыдырганында анын урматына адамдын курмандыкка чалынышына каршы чыкканы жана жаш балдардын боорунан адамды жашартуучу даары жасоого каршы чыгуу өңдүү гумандуу аракеттери болгон. Алмамбеттин бул иш аракетин жанындагы кандыктардын башкаруучулары туура эмес түшүнүшүп, аны башкы канга жаман көрсөтүшөт. Алар Алмамбетти өлтүрмөк болушканда ал элин таштап качып кетүүгө мажбур болот. Качып бара жатканда ага апасы Алтынай жардам берет. Апасы душмандардын колунан каза табат. Ал апасынын сөөгүн коюп, айланасына бак-дарактарды тигип, булактын суусунан агызып коюп, жерин таштап чыгып кетет. Алгач ал казактардын эр Көкчөсүнө барат. Айдаркандын Эр Көкчө эпосто Манас баатырдын кырк чоросунун бири катары сүрөттөлүп берилет. Ал-казак каны. Алмамбетти ал өзүнүн башкаруу иштерине аралаштырат. Алмамбет бул жерде да элге карамдуу болуп көп жакшы иштерди жасай баштайт. Казак төбөлдөрүнө Алмамбеттин бул аракеттери жакпайт. Ошондуктан алар Алмамбетти Көкчөгө жаман көрсөтүү жөнүндө ойлоно башташат. Эпосто Көкчө ашкан баатыр катары сүрөттөлүп берилет, анын кемчилиги ал аялын абдан кызганган адам болот. Муну баары жакшы билишет. Жанындагы төбөлдөр: «Алмамбет менен Акэркечтин мамилеси бар» – деп Көкчөгө жамандашат. Бир күнү Көкчө абдан мас болуп сырттан келген Алмамбетти итке теңеп, «тентип келген итсиң, кайдан келсең ошол жакка бар» – деп кордойт. Алмамбет катуу арданат. Ошондон кийин Алмамбет Манаска келет. Манас ууда жүргөндө Алмамбетти кездештирип, аны үйүнө ээрчитип барып, анын урматына той өткөрүп, аны бир тууган кылып алат. Алмамбет ошондон тартып өмүрүнүн акырына чейин Манастын эң жакын чоросу катары кызмат кылат. Ал баатырлыгы, акылмандыгы жагынан Манас баатырдан кем калбайт.

«Манас» эпосунда терс каармандардын образдары да кеңири сүрөттөгө алынган. Терс каармандардын катарына Жакыптын, Кыргызчалдын Коңурбай, Нескара, Жолой, Канчоро ж.б. образдары кирет.

Конурбай – кытай ханы Алоокенин уулу. Ал баатырлыгы жагынан Манас баатыр менен тен тайлашкан каарман. Эпосто Конурбайдын айлакерлиги, куулугу, намыссыздыгы, калыссыздыгы жана башка терс сапатары кеңири сүрөттөгө алынган. Анын намыссыз экенин Манас баатырды алдап жарадар кылганынан көрүүгө болот. Ал жеке эле Манас баатыр менен касташпастан, өз элиндеги кандар менен мамилеси жаман экендигин эпостун контекстинен байкоого болот. Алмамбеттин атасы Соорондуктун «Кан-Жайлак» деген жайлоосун тартып алып, экөөнүн ортосунда пикир келишпөөчүлүктөр пайда болот. Ал «Манас» трилогиясынын биринчи жана экинчи бөлүмдөрүндө катышып, Манастын уулу Семетейдин колунан өлтүрүлөт.

Жакып Манастын атасы. Ал Манасты бала-сыз жүргөнүнө арман кылып карыганда көрөт. Бирок, Манас төрөлгөндө «Малымды чачаар да» деп кейийт. Жакып дүнүйөгө өтө карамдуу саран адам болот. Ошондуктан Манас экөөнүн ортосунда пикир келишпестиктер болот. Манас дүйнөдөн өткөндөн кийин Бакдоолоттон туулган балдарын «Каныкейди алгыла» деп тукуруп, Каныкей карыган кайын энеси Чыйырдыны ээрчитип, Букарды көздөй качып кетишет. Семетей эр жетип Таласка кайтып келгенде аны уу чыланган кымыз менен тосуп чыгып, ал кымызды ичип өзү ууланат. Жакыптын дүнүйөкорлугу, сарандыгы, өз

баласын аябаган ташбоорлугу эпосто жеткиликтүү чагылдырылган.

Кыргызчалдын образы да эпостогу терс образдардын өзгөчө тиби деп айтууга болот. Себеби, ал кырк жигиттин башчысы болуу менен бирге ар дайым алардын ортосуна от жагып, кара өзгөйлүгүн көрсөтүп турат. Өзгөчө «Чубак менен Алмамбеттин жол талашуусу» аттуу эпизоддун Чубакты «бир кытайга тең болбой, четте калдың»деп намыстантып, Чубак менен Алмамбеттин ортосундагы мамилени курчутат. Кыргызчалдын бузук сөздүүлүгү, жаман иштерге баштагандыгынын натыйжасында кырк чоро Семетейдин колунан каза табат. «Манас» эпосунда катышкан каармандар өтө көп. Алардын арасында өзгөчө бөлүнүп турган негизги оң жана терс каармандар бар.

Адабияттар:

1. Бегалиев С.Адабият таануу илимине киришүү. Каракол. 2002
2. Ошондо.14-бет
3. Кыргыз адабияты.Терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. Б., 1994
4. Байгазиев С.Манастаануу: Бакай-чыгыштын акылманы, кыргыз калкынын руханий жол башчысы жана улуу патриоту. Б. 015
5. Ошондо.8-бет
6. «Манас» энциклопедиясы. Б., 1995.

Рецензент: к.ф.н., доцент Жунусалиева К.Т.